

УДК 72.04.03

А. В. Ковальський

аспірант,

Львівська національна академія мистецтв (Україна)

РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ СИНАГОГ ПОДІЛЛЯ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті запропоновано ретроспективне дослідження єврейських синагог зведених у XVII – XVIII столітті в межах історико-етнографічного регіону Поділля. Зазначено символізм синагогального комплексу, окреслено провідні пам'ятки єврейської архітектурної практики, зазначено стилістичні риси.

Ключові слова: єврейська архітектура, синагога, традиція, Поділля.

Постановка проблеми: Незважаючи на те, що єврейські етнічні спільноти у XV – XVIII ст. були широко відомі на території Поділля, до нашого часу дійшли лише окремі пам'ятки єврейської храмової архітектури, що безпосередньо пов'язано із подіями 1914-1945 рр. (період громадянської і двох світових війн, антирелігійних кампаній радянських часів). Внаслідок катастрофічних подій були цілком знищені дерев'яні та значно поруйновані кам'яні синагоги. Незважаючи на велику типологічну розмаїтість синагог України, всі вони – носії єдиного комплексу традиційної єврейської символіки, по-різному відображеної в дусі свого часу.

Актуальність і новизна дослідження полягає в тому, що проведені натурні обстеження, та зафіксовані літературні джерела дають змогу проаналізувати збереженні синагоги Поділля з урахуванням етнонаціональних особливостей та історико-стилістичної, художньої специфіки і відвести належне місце цим спорудам не лише в галузі вітчизняного декоративно-прикладного мистецтва, а й українській культурі загалом.

Особистий внесок автора. Упродовж 2014-2016 рр. зібрано та опрацьовано значний джерельний матеріал із фондів обласних та регіональних музеїв, а також проведено натурні обстеження архітектурної спадщини Поділля, що в свою чергу дає уявлення не лише про єврейське зодчество, а сакральню-меморіальну архітектуру досліджуваної території загалом.

За дослідженнями Котляр Є. О. [3, с. 2.] синагогальна будівля розглядається є молитовною спорудою людської спільноти, що сповідує іудаїзм, об'єднує в собі низку ритуальних, соціально-громадських і адміністративних інституцій, які забезпечують традиційний уклад єврейського життя.

Як місце віросповідання синагога споруджувалася з урахуванням комплексу особливих символічних величин, що надають молитовному простору образу сакрального універсуму, наповненого божественною святістю і порядком у відповідності з іудейським ученням.

Синагога взаємопов'язана з усіма видами єврейського традиційного мистецтва, що мають ритуально-утилітарне призначення: надгробки, декоровані рукописи і друковані видання, церемоніальні об'єкти (метал, кераміка, текстиль), настінні панно.

Стилістичні запозичення, викликані відсутністю власних взірців, міркуваннями безпеки, бажанням виділити синагогу як релігійний і національний центр, набували в ході всієї єврейської історії величного або пересічного характеру у відповідності з балансом між свободою й утисками євреїв. Конкретні епохи, пов'язані з обставинами життя євреїв, набували особливого символічного забарвлення у світовій єврейській долі й синагогальній практиці. В будівництві синагог Поділля досліджуваного періоду використовували синтез низки архітектурних стилів, що було пов'язано із частими реконструкціями та перебудовами споруд.

Найважливіші компоненти синагогального комплексу (Арон-Гакодеш, Біма, купол, підкупольний простір) вирішувалися з використанням в архітектоніці й декорі символіки верховної влади; семантична подібність фасаду і вівтаря синагоги передається аналогією їхнього вирішення як врат земних і небесних; у єврейській знаковості особливе місце належить арці як багатогранній семантичній моделі (портал, скрижалі, сувій тощо).

У декоративному ансамблі використовується широкий спектр єврейської традиційної символіки: архітектурні мотиви (образи й елементи Храму, Святих місць, мотиви порталу, аркатури, колон та ін.), антропоморфні й астрологічні зображення; символічний бестіарій; рослинний і геометричний орнамент, знакова геральдика й макрографія. Вони формують різноманітні іконографічні сюжети, зв'язки і програми побудови символіко-декоративного ансамблю синагоги.

Визначено, що збагачення образності синагоги також відбувається за рахунок включення до її пластичної мови різних стильових культур і переважно елементів мавританського стилю: підковоподібна арка, «смугастих» фасад, яйцеподібний купол, килимовий орнамент, епіграфіка тощо.

У XVI -XVII ст. оборонний характер обов'язково надавався мурованим синагогам, що будувалися за межами міських мурів. Ці споруди зводили під впливом світського будівництва, декорували аркадовими аттиками з фігуративним завершенням, зміцнювали контрфорсами з густим рядом бійниць в аркатурі, мали баштовий фортечний вигляд. На Поділлі такі синагоги відомі у

с. Сатанів, Шаргород, Гусятин, Гримайлів. В їх стилі втілились ренесансні риси, подекуди поєднанні із східними мотивами як наприклад синагога в Гусятині у декорі поєднує ознаки ренесансу й мистецтва ісламу. Зі зміною історичних подій, а точніше із припиненням турецько-татарських нападів, цей тип сакральної споруди припинив існування [1, с. 28].

Велич тогочасних синагог залежала не лише від фінансових можливостей єврейського кагалу – її обмежували чіткі регламенти християнських володарів краю. Усі муровані синагоги ділились на два типи: *intra muros* – в «міських мурах» та *extra muros* – «поза мурами». Перші мали відповідати вимогам костьольного права, тобто не могли стояти поруч із християнськими храмами і мали бути нижчими від них. Синагоги фортечного типу так як наприклад Сатанівська синагога будувались згідно правил фортифікаційної архітектури.

Аналіз синагог під кутом зору характерних символічних і художніх структур надає можливість систематизації традиційних підходів декорування синагог.

Отож, синагога в с. Сатанів збудована в 1532 р. мала оборонне призначення і відповідно входила до системи міських укріплень. Художня виразність читається в самому образі масивних форм, як зазначено в «Історії української архітектури» (Київ, 2003), «для синагоги в с. Сатанів характерне поєднання елементів двох стилів: стрілчаста форма перемичок великих вікон центрального об'єму свідчить про відгомін готики, а оздоблення аттика глухою аркатурою з півциркульних ніш є одним з ранніх прикладів застосування ренесансних мотивів» [2, с. 146].

Мурована з каменю синагога (с. Шаргород) фортечного типу входила до оборонних споруд міста. Побудована на південно-східній його околиці неподалік злиття річки Ковбасної. Збудована за канонами фортифікаційної архітектури, ця споруда мала товсті, до 2 м, кам'яні стіни, патрульно-бойовий обхід по периметру даху, рубежі з бійницями, місткі підвали з таємними підземними шляхами-сполуками та виходами на поверхню, а також кімнати для приходьків, утримання в'язнів тощо.

У 1672–1699 рр. за часів турецького панування на Поділлі, використовувалась як мечеть. Потім, після повернення краю до Речі Посполитої, а згодом й у складі Російської імперії - знову як синагога. Була закрита більшовиками у 30-х роках ХХ ст. і передана в якості одного з цехів сокоморсовому заводу. Нині її повернули юдейській релігійній громаді Шаргорода. Внаслідок перебудов під різними архітектурними впливами синагога зрештою поєднує традиційний мавританський стиль та виразні ренесансно-барокові форми (маньєризм). В її аттиках північного фасаду до сьогодні збереглися бійниці для ведення обстрілів угорі. Початково об'єм

синагоги складався з квадратної зали для моління, що була оточена з північної, західної і південної сторін одноповерховими прибудовами. Прируб з півдня втрачено (на його місці зведено сучасну будівлю). Споруда ґрунтовно реконструйована на початку XVIII ст., із закінченням турецького панування, щоб позбутися аналогій з мечеттю. Тоді був зведений другий поверх західної прибудови, де розташовувалась дерев'яна галерея для жінок (не збереглась). Відтоді дещо змінилися пропорції головного об'єму будівлі. У 1893 р. проведено чергову реконструкцію - нове оздоблення гребенів і кутових маленьких башт на даху, прорубано у центрі фасаду новий головний вхід, що використовується донині.

За радянську добу на центральній частині аттика західного фасаду вже сокоморсного на той час цеху було розміщено п'ятикутну зірку замість скрижалей Заповіту із зображенням двоголового орла та шестикутним щитом Давида. Зараз цей абрис знову вільний. Композиція молитовної зали близька до центричної з амвоном-бимой («бима» - стіл або тумба, що стоїть посередині молитовної зали, на який кладуть свиток під час читання) посередині. Молитовна зала організована відповідно до традицій середини XVI ст. - биму оточують чотири зближених до центру стовпа, на яких за допомогою системи арок спираються дев'ять хрестових зводів. Дев'яти сполучених один з іншим внутрішнім обсягам молитовної зали відповідають великі вікна — по три на кожному фасаді. У прибудові до основної будівлі знаходилася школа-хедер. Бима з різними дерев'яними бильцями була розібрана при переплануванні синагоги у заводській цех. Не вціліли й внутрішні арки склепінь, що тримались на восьмигранних колонах.

З того, що збереглося з внутрішнього оздоблення після повернення синагоги юдейській громаді: частково конструкція арон-кодеша, стінного вівтаря-шафи для зберігання сувоїв тори, дві його прямокутні ніші (одна над одною), прикрашені по обох боках пілястрами, над місцем, де знаходилася бима, - баня із золотавими спіральними декоративними тяглами, що по блакитному полю тяжіють до центру бані, на стовпах і пілястрах в центрі зали - фрагменти декоративної ліпнини і псевдокласичного стилю капітелі [4, с. 94-95.]

У готично-ренесансному стилі збудована синагога в м. Гусятин (кін. XVI-поч. XVII ст.). Яскраво простежуються і мавританські стилістичні риси: стрілчасті вікна, аркада аттика, вежечки, куполки та інший архітектурний декор. Гладкі стіни основного об'єму споруди прикрашені високо посадженими стрілчастими віконними прорізами. Головний фасад виділений порталом з лучковим завершенням. Високо по осі зроблено кругле вікно. Основний об'єм споруди та її прибудови перекриті напівциркульними склепіннями зі

стрілчастими розпалубками. Синагога увінчана високим аттиком, оздобленим сліпою кілеподібною аркатурою з ключовими бійницями, увінчаними короною з акантового пояса, допасованого для маскуванню стоків дощової води. Цей архітектурний прийом є унікальним для Гусятинської синагоги й ніде більше не зберігся. Наріжні вежечки з обох боків аттика мають виразні східні впливи, що є типовим для архітектури оборонних синагог. Плаский дах-тераса прибудов огорожений парапетом з ідентичним до аттика декором. В інтер'єрі збереглися п'яти склепіння, тобто нижні його підпори, також зберіглася ніша Арон Га-кодешу, декорована ліпним обрамуванням. У західній стіні основного об'єму споруди влаштовані кам'яні сходи, що вели на дах до бійниць [5, с. 61-63.].

Синагога в с. Гримайлів мурована, зведена в XVII ст., що входила до системи оборони містечка. Незважаючи на те, що з часом були зруйновані перекриття та прибудови вона вражає своєю монументальністю форм. Подекуди збереглися рештки віконних заповнень орнаменти віконної ґратки із зображенням шестикутної зірки «могендовіт».

Література

1. Історія українського мистецтва: навч. посібник: у 3 ч. – Львів: Світ, 2005. – Ч. 3. – 268 с.
2. Історія української архітектури - К.: Техніка, 2003. - С. 146.
3. Котляр Є. О Автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.01 / Є. О. Котляр; Харк. держ. акад. культури. - Х., 2001. - 20 с.
4. Малаков, Д. В. По Восточному Подолью / Д. В. Малаков, – Москва: Искусство, 1988. – С. 94-95.
6. Опис споруди за виданням Синагоги Укр. Спеціальний випуск інституту Укрзахідпроектреставрація, Львів: Центр Європи, 1998, 61-63 с.

Abstract

The article offers a retrospective study of Jewish synagogues built in the XVII - XVIII century within the historical and ethnographic region Padilla. Indicated complex symbolism, outlines the major Jewish monuments of architectural practice, noted stylistic features.

Keywords: architecture a Jewish synagogue, tradition, Padilla.

Аннотация

В статье предложенное ретроспективное исследование еврейских синагог возведенных в XVII - XVIII веке в пределах историко-этнографического региона Подолья. Указано символизм синагогального комплекса, определены ведущие памятники еврейской архитектурной практики, указано стилистические черты.

Ключевые слова: еврейская архитектура, синагога, традиция, Подолья.